

Bhishma School of Indian Knowledge System

MA Course

संस्कृतभाषा परिचय

Lecture 4 – 13.10.2023

- Harshada Sawarkar

sawarkar.harshada123@gmail.com

Case विभक्ति Vibhakti

प्रथमा Prathamā – Nominative - कर्ता

द्वितीया Dvītiyā – Accusative - कर्म

तृतीया Tṛtiyā – Instrumental - करण / साधन

चतुर्थी Caturthī – Dative - सम्प्रदान

पञ्चमी Pañcamī – Ablative - अपादान

षष्ठी Ṣaṣṭhī – Genitive - संबंध

सप्तमी Saptamī – Locative - अधिकरण / स्थान

संबोधन Sambodhana – Vocative - संबोधन

Case	Meaning	English	Hindi	Marathi	
Nominative प्रथमा	Subject कर्ता	-			
Accusative द्वितीया	Object कर्म	To	को	स,ला,ते	स,ला,ना,ते
Instrumental तृतीया	Instrument करण / साधन	By / With	ने, से साधन के अर्थ में	ने,ई,शी	नी,ही,ई,शी
Dative चतुर्थी	Present / Gift सम्प्रदान	To / For	को/के लिए	स,ला,ते	स,ला,ना,ते
Ablative पञ्चमी	Ablation अपादान	From	से अलग होने के अर्थ में	ऊन, हून	ऊन, हून
Genitive षष्ठी	Relation संबंध	Of	-का	चा,ची,चे	चे,च्या,ची
Locative सप्तमी	Location अधिकरण / स्थान	On / In / Above / Below	में/पे/पर	त,ई,आ	त,ई,आ
Vocative संबोधन	Vocation संबोधन	O			नो

Nominative प्रथमा

बालः क्रीडति ।

लडका खेलता है। / लडका खेल रहा है।

यहाँ क्रिया क्या है? - खेलना।

कौन खेल रहा है? - लडका, इसलिए वह कर्ता है।

Accusative द्वितीया

कृषीवलः क्षेत्रं कृषति ।

किसान खेत जोतता है।

क्रिया - जोतना।

कौन करता है? - किसान।

क्या जोतता है? - खेत।

यहाँ जोतने की क्रिया खेत पर की जा रही है, इसलिए वह कर्म है।

Accusative द्वितीया
बालकः चन्द्रं पश्यति ।

बालक चन्द्रमा को देख रहा है।

क्रिया - देखना

कौन देख रहा है? - बालक

क्या देख रहा है? - चन्द्रमा

देखने की क्रिया चन्द्रमा पर हो रही है, इसलिए वह है कर्म।

Instrumental तृतीया

कृषीवलः हलेन भूमिं कृषति ।

किसान हल से खेत जोतता है।

क्रिया? - जोतना।

कौन? - किसान।

क्या? - खेत

साधन? - हल

Instrumental तृतीया

बालकः नेत्राभ्यां चन्द्रं पश्यति ।

बालक अपनी आँखों से चन्द्रमा को देखता है।

क्रिया? - देखना

कौन? - बालक

क्या? - चन्द्रमा

साधन - आँखे

Dative चतुर्थी

शिक्षकः छात्राय पुस्तकं यच्छति।

शिक्षक विद्यार्थी को पुस्तक देते हैं।

क्रिया? – देना

कौन? – शिक्षक (देनेवाला)

क्या ? – पुस्तक

संप्रदान – विद्यार्थी (लेनेवाला)

Dative चतुर्थी

माता बालकाय ओदनं यच्छति ।

माता बालक को चावल (भात) देती है।

क्रिया? – देना

कौन? – माता (देनेवाली)

क्या? – चावल (भात)

संप्रदान – बालक (लेनेवाला)

Ablative पञ्चमी

शिष्यः **आश्रमात्** वनं गच्छति ।

शिष्य आश्रम से वन में जाता है।

क्रिया? – जाना

कौन? – शिष्य

कहाँ? – वन में

कहाँ से? – आश्रम से

Ablative पञ्चमी

वृक्षात् पर्णं पतति ।

पेड से पत्ता गिरता है।

क्रिया? – गिरना

कौन? – पत्ता

कहाँ से? – पेड से

Genitive षष्ठी

रामः दशरथस्य पुत्रः अस्ति ।

राम दशरथ का पुत्र है।

दो लोगों / वस्तुओं में सम्बन्ध

राम - दशरथ

पुत्र - पिता

Genitive षष्ठी

वृक्षस्य शाखा भग्ना ।

पेड की शाखा टूटी है।

अवयव-अवयवी सम्बन्ध।

धनिकस्य सेवकः कार्यं करोति ।

धनिक का सेवक कार्य कर रहा है।

स्वामी-सेवक सम्बन्ध।

Locative सप्तमी

मर्कटः वृक्षे उपविशति ।

बंदर पेड पर बैठा है।

क्रिया? – बैठना

कौन? – बंदर

कहाँ – पेड पर

Locative सप्तमी

चषके जलम् अस्ति । चषकः पीठे अस्ति ।

प्याले में जल है। प्याला मेज पर है।

Vocative संबोधन

हे देव, विश्वम् रक्षा।

रे पुत्र, गच्छ आनय जलम् ।

कुछ वाक्य -

छात्रः लिखति ।

गायकः गायति ।

बालकः चलति ।

गजः अस्ति ।

छात्रः कथां लिखति ।

गायकः कवितां गायति ।

बालकः प्रासादं पश्यति ।

गजः पोलिकां खादति ।

छात्रः मुखेन पाठं पठति ।

गजः शुण्डया फलं धरति ।

बालकः द्विचक्रिकया गृहं गच्छति ।

वृक्षः मूलैः तिष्ठति ।

गजः शुण्डया जलं पिबति ।

वृक्षः मूलैः जलं पिबति ।

कुछ और वाक्य -

कुक्कुरः नदीं तरति ।

कुत्ता नदी पार करता है।

दुष्टः जनान् पीडयति ।

दुष्ट लोगों को पीडा देता है।

मातामही वृत्तपत्रं पठति ।

नानी वृत्तपत्र पढती है।

कुछ और वाक्य -

अहं लेखन्या लिखामि ।

मैं लेखनी से लिखती हूँ।

बालाः कन्दुकेन क्रीडन्ति ।

बालक गेंद से खेलते हैं।

अहं घ्राणेन जिघ्रामि ।

मैं नाक से गंध लेता हूँ।

कुछ और वाक्य -

नृपः याचकाय धनं यच्छति ।	राजा याचक को धन देता है।
अहं मित्राय छत्रं यच्छामि ।	मैं अपने मित्र को छाता देता हूँ।
सैनिकः अश्वात् न पतति ।	सैनिक घोड़े से नहीं गिरता।
जनाः विमानयानेन भारतदेशात् अन्यदेशान् गच्छन्ति ।	
लोग हवाई जहाज से भारत से अन्य देश जाते हैं।	

कुछ और वाक्य -

कुन्ती कर्णस्य माता ।

कुंती कर्ण की माता है।

नद्याः जलम् निर्मलम् ।

नदी का पानी निर्मल है।

धरायाम् त्रीणि रत्नानि सन्ति ।

पृथ्वी पर तीन रत्न हैं।

अद्य मम गृहे उत्सवः अस्ति ।

आज मेरे घर में उत्सव है।

Masculine - देव

Singular एकवचन	Dual द्विवचन	Plural बहुवचन	Case विभक्ति
देवः	देवौ	देवाः	Nominative प्रथमा
देवम्	देवौ	देवान्	Accusative द्वितीया
देवेन	देवाभ्याम्	देवैः	Instrumental तृतीया
देवाय	देवाभ्याम्	देवेभ्यः	Dative चतुर्थी
देवात्	देवाभ्याम्	देवेभ्यः	Ablative पञ्चमी
देवस्य	देवयोः	देवानाम्	Genitive षष्ठी
देवे	देवयोः	देवेषु	Locative सप्तमी
हे देव	हे देवौ	हे देवाः	Vocative संबोधन

Masculine - देव

Singular एकवचन	Dual द्विवचन	Plural बहुवचन	Case विभक्ति
देवः A God	देवौ Two Gods	देवाः Many Gods	Nominative प्रथमा
देवम् To a God	देवौ To two Gods	देवान् To many Gods	Accusative द्वितीया
देवेन By / With a God	देवाभ्याम् By / With two Gods	देवैः By / With many Gods	Instrumental तृतीया
देवाय For a God	देवाभ्याम् For two Gods	देवेभ्यः For many Gods	Dative चतुर्थी

Masculine - देव

Singular एकवचन	Dual द्विवचन	Plural बहुवचन	Case विभक्ति
देवात् From a God	देवाभ्याम् From two Gods	देवेभ्यः From many Gods	Ablative पञ्चमी
देवस्य Of a God	देवयोः Of two Gods	देवानाम् Of many Gods	Genitive षष्ठी
देवे In / On a God	देवयोः In / On two Gods	देवेषु In / On many Gods	Locative सप्तमी
हे देव O God!	हे देवौ O two Gods!	हे देवाः O many Gods!	Vocative संबोधन

Neuter - वन

Singular एकवचन	Dual द्विवचन	Plural बहुवचन	Case विभक्ति
वनम्	वने	वनानि	Nominative प्रथमा
वनम्	वने	वनानि	Accusative द्वितीया
वनेन	वनाभ्याम्	वनैः	Instrumental तृतीया
वनाय	वनाभ्याम्	वनेभ्यः	Dative चतुर्थी
वनात्	वनाभ्याम्	वनेभ्यः	Ablative पञ्चमी
वनस्य	वनयोः	वनानाम्	Genitive षष्ठी
वने	वनयोः	वनेषु	Locative सप्तमी
हे वन	हे वने	हे वनानि	Vocative संबोधन

Feminine - माला

Singular एकवचन	Dual द्विवचन	Plural बहुवचन	Case विभक्ति
माला	माले	मालाः	Nominative प्रथमा
मालाम्	माले	मालाः	Accusative द्वितीया
मालया	मालाभ्याम्	मालाभिः	Instrumental तृतीया
मालायै	मालाभ्याम्	मालाभ्यः	Dative चतुर्थी
मालायाः	मालाभ्याम्	मालाभ्यः	Ablative पञ्चमी
मालायाः	मालयोः	मालानाम्	Genitive षष्ठी
मालायाम्	मालयोः	मालासु	Locative सप्तमी
हे माले	हे माले	हे मालाः	Vocative संबोधन

NOUNS

Masculine पुंलिङ्ग	Feminine स्त्रीलिङ्ग	Neuter नपुंसकलिङ्ग
Ending in अ	Ending in आ	Ending in अ
देव गोपाल गजानन	माला उमा लता	वन फल कमल

प्रथमा – कर्ता
Nominative – Subject

कर्तृपदानि	क्रियापदानि
छात्रः, गायकः, रक्षकः, ग्रन्थकारः शिक्षकः, बालकः, रजकः, वृक्षः नर्तकः, गजः	पठति, रक्षति, गायति, प्रक्षालयति लिखति, वदति, अस्ति, पश्यति नृत्यति, खादति, चलति, धावति

प्रथमा, द्वितीया, तृतीया – कर्ता, कर्म, करण

Nominative, Accusative, Instrumental – Subject, Object, Instrument

कर्तृपदानि	कर्मपदानि	करणपदानि	क्रियापदानि
छात्रः, रक्षकः, ग्रन्थकारः शिक्षकः, बालकः, रजकः, वृक्षः नर्तकः, गजः	पाठं, कथां, कवितां, गीतं, वस्त्रं, स्तोत्रं, श्लोकं, वृक्षं, गगनं, पुस्तकं, फलं, ओदनं, पोलिकां, गृहं, उपवनं, प्रासादं, जलं	मुखेन, दण्डेन, हस्तेन, पादाभ्यां, यानेन, बसयानेन, द्विचक्रिकया, रिक्षायानेन, फेनकेन, मूलैः, शुण्डया	पठति, रक्षति, गच्छति, गायति, प्रक्षालयति, लिखति, वदति, अस्ति, पश्यति, नृत्यति, खादति, चलति, धावति, धरति, तिष्ठति, पिबति

Order of words!

जनाः अरण्ये गजान् पश्यन्ति।
जनाः गजान् अरण्ये पश्यन्ति।
अरण्ये जनाः गजान् पश्यन्ति।
पश्यन्ति जनाः गजान् अरण्ये।
जनाः पश्यन्ति अरण्ये गजान्।
पश्यन्ति गजान् अरण्ये जनाः।
अरण्ये पश्यन्ति गजान् जनाः।

लोग जंगलों में हाथी देखते हैं।

Singular एकवचन	Dual द्विवचन	Plural बहुवचन	Case विभक्ति
गजाननः	गजाननौ	गजाननाः	Nominative प्रथमा
गजाननम्	गजाननौ	गजाननान्	Accusative द्वितीया
गजाननेन	गजाननाभ्याम्	गजाननैः	Instrumental तृतीया
गजाननाय	गजाननाभ्याम्	गजाननेभ्यः	Dative चतुर्थी
गजाननात्	गजाननाभ्याम्	गजाननेभ्यः	Ablative पञ्चमी
गजाननस्य	गजाननयोः	गजाननानाम्	Genitive षष्ठी
गजानने	गजाननयोः	गजाननेषु	Locative सप्तमी
हे गजानन	हे गजाननौ	हे गजाननाः	Vocative संबोधन

Singular एकवचन	Dual द्विवचन	Plural बहुवचन	Case विभक्ति
अध्यापकः	अध्यापकौ	अध्यापकाः	Nominative प्रथमा
अध्यापकम्	अध्यापकौ	अध्यापकान्	Accusative द्वितीया
अध्यापकेन	अध्यापकाभ्याम्	अध्यापकैः	Instrumental तृतीया
अध्यापकाय	अध्यापकाभ्याम्	अध्यापकेभ्यः	Dative चतुर्थी
अध्यापकात्	अध्यापकाभ्याम्	अध्यापकेभ्यः	Ablative पञ्चमी
अध्यापकस्य	अध्यापकयोः	अध्यापकानाम्	Genitive षष्ठी
अध्यापके	अध्यापकयोः	अध्यापकेषु	Locative सप्तमी
हे अध्यापक	हे अध्यापकौ	हे अध्यापकाः	Vocative संबोधन

Singular एकवचन	Dual द्विवचन	Plural बहुवचन	Case विभक्ति
गायकः	गायकौ	गायकाः	Nominative प्रथमा
गायकम्	गायकौ	गायकान्	Accusative द्वितीया
गायकेन	गायकाभ्याम्	गायकैः	Instrumental तृतीया
गायकाय	गायकाभ्याम्	गायकेभ्यः	Dative चतुर्थी
गायकात्	गायकाभ्याम्	गायकेभ्यः	Ablative पञ्चमी
गायकस्य	गायकयोः	गायकानाम्	Genitive षष्ठी
गायके	गायकयोः	गायकेषु	Locative सप्तमी
हे गायक	हे गायकौ	हे गायकाः	Vocative संबोधन

Singular एकवचन	Dual द्विवचन	Plural बहुवचन	Case विभक्ति
लता	लते	लताः	Nominative प्रथमा
लताम्	लते	लताः	Accusative द्वितीया
लतया	लताभ्याम्	लताभिः	Instrumental तृतीया
लतायै	लताभ्याम्	लताभ्यः	Dative चतुर्थी
लतायाः	लताभ्याम्	लताभ्यः	Ablative पञ्चमी
लतायाः	लतयोः	लतानाम्	Genitive षष्ठी
लतायाम्	लतयोः	लतासु	Locative सप्तमी
हे लते	हे लते	हे लताः	Vocative संबोधन

Singular एकवचन	Dual द्विवचन	Plural बहुवचन	Case विभक्ति
लेखिका	लेखिके	लेखिकाः	Nominative प्रथमा
लेखिकाम्	लेखिके	लेखिकाः	Accusative द्वितीया
लेखिकया	लेखिकाभ्याम्	लेखिकाभिः	Instrumental तृतीया
लेखिकायै	लेखिकाभ्याम्	लेखिकाभ्यः	Dative चतुर्थी
लेखिकायाः	लेखिकाभ्याम्	लेखिकाभ्यः	Ablative पञ्चमी
लेखिकायाः	लेखिकयोः	लेखिकानाम्	Genitive षष्ठी
लेखिकायाम्	लेखिकयोः	लेखिकासु	Locative सप्तमी
हे लेखिके	हे लेखिके	हे लेखिकाः	Vocative संबोधन

Singular एकवचन	Dual द्विवचन	Plural बहुवचन	Case विभक्ति
गायिका	गायिके	गायिकाः	Nominative प्रथमा
गायिकाम्	गायिके	गायिकाः	Accusative द्वितीया
गायिकया	गायिकाभ्याम्	गायिकाभिः	Instrumental तृतीया
गायिकायै	गायिकाभ्याम्	गायिकाभ्यः	Dative चतुर्थी
गायिकायाः	गायिकाभ्याम्	गायिकाभ्यः	Ablative पञ्चमी
गायिकायाः	गायिकयोः	गायिकानाम्	Genitive षष्ठी
गायिकयाम्	गायिकयोः	गायिकासु	Locative सप्तमी
हे गायिके	हे गायिके	हे गायिकाः	Vocative संबोधन

Singular एकवचन	Dual द्विवचन	Plural बहुवचन	Case विभक्ति
कमलम्	कमले	कमलानि	Nominative प्रथमा
कमलम्	कमले	कमलानि	Accusative द्वितीया
कमलेन	कमलाभ्याम्	कमलैः	Instrumental तृतीया
कमलाय	कमलाभ्याम्	कमलेभ्यः	Dative चतुर्थी
कमलात्	कमलाभ्याम्	कमलेभ्यः	Ablative पञ्चमी
कमलस्य	कमलयोः	कमलानाम्	Genitive षष्ठी
कमले	कमलयोः	कमलेषु	Locative सप्तमी
हे कमल	हे कमले	हे कमलानि	Vocative संबोधन

Singular एकवचन	Dual द्विवचन	Plural बहुवचन	Case विभक्ति
उपवनम्	उपवने	उपवनानि	Nominative प्रथमा
उपवनम्	उपवने	उपवनानि	Accusative द्वितीया
उपवनेन	उपवनाभ्याम्	उपवनैः	Instrumental तृतीया
उपवनाय	उपवनाभ्याम्	उपवनेभ्यः	Dative चतुर्थी
उपवनात्	उपवनाभ्याम्	उपवनेभ्यः	Ablative पञ्चमी
उपवनस्य	उपवनयोः	उपवनानाम्	Genitive षष्ठी
उपवने	उपवनयोः	उपवनेषु	Locative सप्तमी
हे उपवन	हे उपवने	हे उपवनानि	Vocative संबोधन

Singular एकवचन	Dual द्विवचन	Plural बहुवचन	Case विभक्ति
कुसुमम्	कुसुमे	कुसुमानि	Nominative प्रथमा
कुसुमम्	कुसुमे	कुसुमानि	Accusative द्वितीया
कुसुमेन	कुसुमाभ्याम्	कुसुमैः	Instrumental तृतीया
कुसुमाय	कुसुमाभ्याम्	कुसुमेभ्यः	Dative चतुर्थी
कुसुमात्	कुसुमाभ्याम्	कुसुमेभ्यः	Ablative पञ्चमी
कुसुमस्य	कुसुमयोः	कुसुमानाम्	Genitive षष्ठी
कुसुमे	कुसुमयोः	कुसुमेषु	Locative सप्तमी
हे कुसुम	हे कुसुमे	हे कुसुमानि	Vocative संबोधन

नमो नमः सर्वेभ्यः ।

अहं चिन्मयः ।

अहं काळेकुलोत्पन्नः

यशोधनस्य पुत्रः चिन्मयः ।

नमो नमः सर्वेभ्यः ।

अहं चारुता ।

अहं बर्वेकुलोत्पन्ना

श्रीकान्तस्य तनया चारुता ।

वयं सर्वे मिलित्वा संस्कृतेन सम्भाषणं कुर्मः ।

विवाहिताः ललनाः तासां नामधेयम् एवं कथयन्ति –

अहं बर्वेकुलभूषणा श्रीकान्तस्य भार्या मेधा ।

अथवा,

अहं काळेकुलभूषणा यशोधनस्य भार्या अनघा ।

मित्र, नमो नमः ।

नमो नमः, सखि ।

तव नामधेयं किम् ?

मम नाम चारुता ।
तव नाम किम् ?

मम नाम चिन्मयः ।

